

UOT-811.512.162

Səhifə:69-72

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.1.69>

Leyla Qocayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Dürdanə Nağıyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Tibb Universiteti
gocaleyva511@gmail.com

ŞƏRT BUDAQ CÜMLƏSİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: bağlayıcı vasitələr, baş və budaq cümlə, şərt şəkli, sintetik tip

Ключевые слова: связи, глава и ответвление предложения, условная форма, синтетический тип.

Key words: connectives, head and branch sentence, conditional form, synthetic type

Mürəkkəb cümlə mövzusu dilçilikdə hər zaman öz unikallığını saxlamışdır. İki sadə cümlənin quruluşca və mənaca birləşməsi diqqət çəkən məsələdir. Bu cümlələrin yaranmasında intonasiyanın, bağlayıcıların və ədatların rolu onların mənə baxımından bir-biri ilə əlaqə qurması öyrəniləcək məsələlərin sayını artırmışdır. Azərbaycan dilində mürəkkəb cümləni təşkil edən cümlələr arasında olan bağlılıq dərəcəsinə görə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr adı altında öyrənilir. Tabesiz mürəkkəb cümlələr bərabər hüquq əsasında birləşdiyi halda tabeli mürəkkəb cümlələr aslı cümlənin əsas cümləni müxtəlif cəhətdən izah edərək ona bağlanır. Bu isə onların müxtəlif növlərini ayırd etməyə imkan verir. Qeyd edək ki, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında iştirak edən fonetik, leksik və qrammatik vasitələr də bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin növünü müəyyən edərək budaq cümlənin baş cümlədən asılı olub onu necə izah etməsinə əsasən ayırd edilir. Bəzən eyni yaranma vasitəsinə malik olan cümlələrin mənə baxımından fərqləndiyini görə bilirik. Bu isə Azərbaycan dilində quruluş və mənə bağlılığının birlikdə qiymətləndirildiyini göstərir. Azərbaycan dilində şərt budaq cümlələri zərflik budaq növlərinin biri kimi qeyd olunur. Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr türk dillərinə məxsus qədim yazılı abidələrin dilindən bu günə kimi işlənilməsi onun istifadə dairəsinin genişliyindən xəbər verir. Bu cümlələr haqqındakı araşdırmaların çoxu onların müxtəlif istiqamətdə təhlili və müqayisəsini əhatə etmişdir.

Baş cümlənin tam şəkildə ümumi məzmununa aid olan şərt budaq cümləsi əsas cümlədə ifadə olunan fikri müəyyən şərtlə bağlayır.

Türk dillərində bağlayıcı vasitələrə, baş və budaq cümlənin yerinə görə şərt budaq cümləsinin iki tipi göstərilir ki, bunlardan da biri sintetik tiptir. Şərt budaq cümləsinin bu növündə budaq cümlə baş cümləyə *-sa*, *-sə* şəkilçisi, *isə* köməkçi sözü və onun ixtisarı (*-sa*, *-sə*) ilə bağlanır. Sintetik şərt budaq cümlələri intensiv işlənmə imkanlarına görə başqa növlərdən fərqlənir. *-Sa*, *-sə* şəkilçisi budaq cümlənin əksərən feili, bəzən də ismi xəbərinə artırılır. [1,385]

-Sa, *-sə* şəkilçili şərt budaq cümləsi tarixin şərt dövründə meydana gəlmişdir. B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva yazır, ki, şərt dövrünün cümlələrinin hissələri iki sadə cümlənin yanaşması yolu ilə yaranmış mürəkkəb cümlənin maraqlı qalıqlarını yaşadır. Şərt formasının xüsusi cəhəti ondan ibarətdir ki, şərt şəklinin *-sa* göstəricisi iki cümlənin bağlayıcısız birləşməsində məntiqi olaraq əlaqələndirici tabelilik vasitəsinə çevrilmişdir. [2,367]

Araşdırma göstərir ki, tarixən Oğuz dillərində *-sa*, *-sə* şəkilçili budaq cümlələr *real* və *irreal* şəraitlərdə formalaşma prosesi keçmişdir. Hər iki şərait baş və budaq cümlələrin xəbərlərinə görə müəyyənləşir. Real şəraitdə budaq cümlənin xəbəri indiki zamanın şərt formasında, baş cümlənin isə gələcək zamanın morfoloji göstəricisində öz ifadəsini tapır. Məs: Tərən gəlsə, axtaracağam (A),

Kızlar yüanca, türkü okunar (qaq. D. Kaparoban), O ölmemiş olsaydı belki bu tekziple yüreğine iner (T). Шоны тикип гуртарсалар, Огулчөзели *гаутарын*, өзлери гавун устуне гөчжектилер (T-m, Berdi Kerbabaev), Yenil-irsek, bütün şehirlerimizi, bütün köylerimizi ateşe vererek, çırıl-çıplak bir çöl bırakacağız düşmana (T.Turan Oflaroğlu).

İrreal - təxmini şəraitdə formalaşan şərt budaq cümləsinin budaq cümləsi indiki zamanın şərt formasında, baş cümlənininki isə lazım şəkildə gerçəkləşir. Məs.: Барды - гелди јакын ерлеринде совулалга ёл тапылмаса, олар тә гелјенче, улагларыны идиц, узларына гитмели... (T-m., Ata Qovşudov). Müharibə başlasa, cəbhəyə getməliyik (A), Bana baxsa, evlenmeli... (qaq. D.Karaçoban).

İrreal şəraitdə felin lazım formasının baş cümlədə işlənməsi mütləq deyil, məntiqli və təbiidir. Türkiyə və türkmən türkcələrində həmin mənada keçmiş gələcək deyilən zamandan istifadə olunur: Türk. Yetişmemiş olsaydım, soyulacaktı. Pervin koluma girmeseydi, düşecektim [Kononov, 1976, 530]; Türk. Eger mən uetişmedik болчамды, онда ол молла Галчыны чејнечекди. [2,369]

Şərtin qeyri-realığı güman, arzu mənasını özündə birləşdirir. Real şəraitdə şərt budaq cümləsinin feili xəbəri qrammatik zamanın gələcəyi (müəyyən gələcək zaman və qeyri -müəyyən gələcək zaman) ilə təsbit olunur.

Oğuz qrupu türk dillərində -sa/-sə/se şəkilçili şərt budaq cümlələrinin formalaşmasında fakültativ (kөнüllü) xarakter daşıyan şərt bağlayıcılarının (*eğer (əgər), bari (barı), hərgah, keşki keşkə), işdir, şayət (şayət), zira* məntiqi rolu vardır. Həmin bağlayıcılar şərt budaq cümləsinin müxtəlif pozisiyalarında (postpozisiya, prepozisiya və interpozisiya) iştirak edərək real və qeyri-real şərt semantikasını müəyyən dərəcədə gücləndirir. Məs: əgər tərəflərdən biri digərinə biganədirsə, həmin mənavi və başqa çatışmazlıqları, çətinlikləri heç cür aradan qaldırmaq mümkün deyil (T. Kazımov), *Eğer* sana akli başında adamsın diye söyledilse yalandır (T), *Eğer* eserin başında hanqi dille yazıldığından bahsedecekse, Türk dili şəklinde geçiyor (A.B.Ercilasun), Nefsimi muhafaza altında bulundurmak ihtiyacını duyarsam *eğer* yine onu kendim muhafaza ederim (E.Karakurt), *Hərgah* məni rahat buraxsan, sənə qızıl verərəm (“Azərbaycan nağılları”ndan), *Hərqah* mənim oğlum Şamxalda namus-qeyrət olsaydı, o indiyə kimi atasının intiqamını almışdı (İ.Şıxılı), *Şayət* durumun iyi bolsa, onu da düşünüyorum (A.B.Ercilasun), *İşdir* tutulsam, məni gözləməyin (danışiq dilində), *Keşke* yatağına girib yatsaydı hastalığı bu hale gelmezdi (A.C.Emre), *Zira*, kocası büyük lambayı söndürse bile küçük kandili yakından yatmazdı (K.Nadir).

Bağlayıcı sözlərin iştirak etdiyi -sa, -sə şəkilçili şərt budaq cümlələri analitik -sintetik tiplidir. Beləliklə, -sa, -sə/se şəkilçili şərt budaq cümlələri strukturca iki tiplidir. Hər iki tipdə budaq cümlə əvvəl işlənir. Budaq cümlədəki işin baş verməsi baş cümlədəki hərəkətin gerçəkləşməsinə şərait yaradır. Burada “məlum” olan şərt budaq cümləsindəki hadisələrdən asılıdır. Baş cümlədə isə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətin şərti yeni informasiya ilə nəticələnir. Real və irreal şərait şərt budaq cümləsini digər budaq cümlələrdən fərqləndirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. “Ünsiyyət”, 2000.
2. Serebrennikov B. A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. “Səda” nəşriyyatı, Bakı. 2002 (Tərcüməçi: AMEA-nın müxbir üzvü: f.e.d. professor T.İ.Hacıyev).
3. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika. 4 cildə, II cild. Bakı: Prestige, 2014, 326 s.
4. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
5. Kazımov Q.Ş. (2004), Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004, Aspoliqraf LTD MMC, 496 s.
6. Musayev M. (2010), Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, 2010, Kitab aləmi, 403 s.
7. Müasir Azərbaycan dili. Ə. Z. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. IV hissə, Sintaksis, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.

*L.V.Qocayeva,
D.Ə.Nağıyeva*

***Şərt budaq cümləsinin bəzi
xüsusiyyətləri
Xülasə***

Bildiyimiz kimi dünya dilçiliyində funksional-semantik şərtlik sahəsinin əsasında şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr dayanır. Ümumiyyətlə, şərtlik anlayışı olduqca geniş tutuma malik anlayışdır. Say baxımından çox dil faktlarını əhatə edir. Azərbaycan dilində şərt mənası ilk növbədə feilin şərt şəkli ilə müəyyənləşsə də, bu formada işlənən feillərinin ayrılıqda işləmə bilməməsi də həmçinin dilçilikdə məlumdur. Beləliklə, birbaşa deyil ancaq dolay yolla şərtliyin ifadə vasitələrindən biri kimi şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr özünü göstərir. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin növünü müəyyən edərkən budaq cümlənin baş cümlədən asılı olub onu necə izah etməsinə əsasən ayırd edilir. Bəzən eyni yaranma vasitəsinə malik olan cümlələrin məna baxımından fərqləndiyini görə bilirik. Bu isə Azərbaycan dilində quruluş və məna bağlılığının birlikdə qiymətləndirildiyini göstərir. Azərbaycan dilində şərt budaq cümlələri zərflik budaq növlərinin biri kimi qeyd olunur. Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr türk dillərinə məxsus qədim yazılı abidələrin dilindən bu günə kimi işlənilməsi onun istifadə dairəsinin genişliyindən xəbər verir. Bu cümlələr haqqındakı araşdırmaların çoxu onların müxtəlif istiqamətdə təhlili və müqayisəsini əhatə etmişdir.

*Л.Годжаева,
Д.А.Нагиева*

***Некоторые характеристики условно- придаточного
предложения
Резюме***

Как известно, в мировой лингвистике область функционально-семантической обусловленности базируется на подчинительно-сложных предложениях с условными ответвлениями. Вообще понятие условности очень широкое понятие. Он охватывает многие языковые факты с точки зрения числа. Хотя условное значение в азербайджанском языке определяется, прежде всего, условной формой глагола, в языкознании также известно, что употребляемые в этой форме глаголы не могут употребляться отдельно. Таким образом, не прямо, а косвенно, как одно из средств выражения условности, выступают придаточно-сложные предложения с условными ответвлениями.

При определении типа придаточного сложного предложения в азербайджанском языке ветвь предложения выделяется на основании того, как оно объясняет главное предложение. Иногда мы можем видеть, что предложения с одними и теми же средствами образования различаются по смыслу. Это показывает, что в азербайджанском языке структура и значение оцениваются вместе. Условно-ветвящиеся предложения в азербайджанском языке отмечены как один из типов наречных ветвей. Придаточные сложные предложения с условными ответвлениями из языка древних письменных памятников, относящихся к тюркским языкам до сегодняшнего дня, свидетельствуют о широком диапазоне его употребления. Большинство исследований этих предложений включало их анализ и сравнение по разным направлениям.

*L.V.Qocayeva,
D.A.Nagiyeva*

***Some characteristics of the conditional
branch sentence
Summary***

As we know, the field of functional-semantic conditionality in world linguistics is based on subordinate complex sentences with conditional branch clauses. In general, the concept of conditionality is a very broad concept. It covers many language facts in terms of number. Although the conditional meaning in the Azerbaijani language is determined primarily by the conditional

form of the verb, it is also known in linguistics that verbs used in this form cannot be used separately. Thus, not directly, but indirectly, as one of the means of expressing conditionality, subordinate complex sentences with conditional branch clauses appear.

When determining the type of subordinate complex sentence in the Azerbaijani language, the branch sentence is distinguished based on how it explains the main sentence. Sometimes we can see that sentences with the same means of formation differ in meaning. This shows that structure and meaning are evaluated together in the Azerbaijani language. Conditional branch sentences in Azerbaijani language are marked as one of the adverbial branch types. Subordinate complex sentences with conditional branch clauses from the language of the ancient written monuments belonging to the Turkic languages until today indicate the wide range of its use. Most of the studies on these sentences included their analysis and comparison in different directions.

Çapa tövsiyə edən: Azərbaycan Tibb Universiteti

*Rəyçilər: dosent D.Ə.Nağıyeva
dosent P.Ə.Əzizova*